

Þór Vilhjálmsson forseti Hæstaréttar

RÆÐA Á HRAFNSEYRI 17. JÚNÍ 1993

Fyrr á þessu ári kom út bók eftir dr. Aðalgeir Kristjánsson kölluð Endurreisn alþingis og þjóðfundurinn. Bókin kom út með tilstyrk Alþingis, enda voru hinn 8. mars sl. liðin 150 ár frá því að Kristján konungur áttundi undirritaði tilskipun um stofnun Alþingis. Með því var endurreisn Alþingis ráðin. Stundum spyr ég sjálfan mig, hvort um endurreisn hafi verið að ræða. Verður nokkur endurreisn nema því nýja svipi til einhvers sem fyrr var til? Það Alþingi sem til var efnt vorið 1843 og kom saman í fyrsta skipti 1845 var um fátt svipað því Alþingi sem starfaði síðustu árin og raunar aldirnar áður en það var lagt niður árið 1800. Alþingi hafði þá lengi verið dómþing og þar voru alla tíð fleiri dómstólar en einn. Gamla þingið hafði í aldanna rás tekið breytingum, og þegar leið að lokum þess svipaði því um fátt til þess sem sagt er að verið hafi á þjóðveldistímanum er þingvellir voru margmennur höfuðstaður landsins í tvær vikur í birtu sumarsins. Löggjafavaldsins hafði ekki gætt lengi og alls ekki í a.m.k. 100 ár. Síðustu aldirnar voru 3 dómstólar á alþingi; yfirrétturinn og lögrétturarnar tvær. Sjálfsagt hefur verið að því nokkurt gagn að helstu embættismenn hittust á Þingvöllum, en hætt er við að glæsibragur hafi verið í minna lagi. Landsyfirréttur, sem sat allt árið, kom árið 1800 í stað dómstólanna á Alþingi. Þegar þingið var endurreist kom til fulltrúasamkoma kosin af efnamönnum, sem raunar voru aðeins lítill hluti þjóðarinnar,

en engu að síður höfðu framfarahugmyndir þessa tíma mótað það hverjir ráða skyldu þingmannavali. Var hér hvorki um að ræða erfðaaðal, eins og verið hefði á þjóðveldisöld, né samkomu sem konungur og fulltrúar hans einir réðu. Reyndar höfðu rétt fyrir 1843 komið fram hugmyndir um að Alþingi skyldi vera með þjóðveldisaldarsniði og háð á þingvöllum.

Jón Sigurðsson stígur fram á vettvang þjóðmálastarfsins um 1840. Hann kom til Kaupmannahafnar til náms 1833 eftir stúdentspróf og störf við verslun og síðar skrifstofu í Laugarnesi hjá biskupnum yfir Íslandi. Hann hafði ekki blandað sér í þær umræður, sem stóðu um Alþingi áður en Kristján 8. ákvað 20. maí 1840 að undirbúa skyldi ráðgjafarþing á Íslandi en nú urðu skjótar breytingar. Jón tók að semja og birta stjórnálagritgerðir. Hinar fyrstu voru um ástand verslunarmála á Íslandi, en það mál taldi Jón miklu skipta fyrir efnahag samlanda sinna. Varð það og síðar helsta málið á hinu fyrsta Alþingi 1845, en þá voru 5 ár frá því að greinar Jóns birtust undir dulnefni í dönsku blaði. Í kjölfar skrifanna um verslunina komu tvær ritgerðir um alþingi í Nýjum félagsritum 1. og 2. árgangi 1841 og 1842. Af þeim varð ljóst, að Íslendingar voru ekki á eitt sáttir um alþingismálið. Ágreiningsefnin voru einkum þrjú: þingstaðurinn, kosningarétturinn og fjöldi þingmanna. Úrskurðurinn 1843 fól í sér að þinghaldið skyldi vera í Reykjavík og var það mjög að skapi Jóns Sigurðssonar, þingmenn skyldur vera 20 þjóðkjörnir og 6 konungskjörnir og höfðu þeir einir atkvæðisrétt í þingkosningum sem áttu tilteknar eignir eða höfðu lífstíðarábúð á betri jörðum. Ákvæðin um þingmannafjölda og kosningaréttinn urðu Jóni og

mörgum öðrum vonbrigði. Hér verður ekki meira fjallað um Alþingismálið á árunum 1840-43, en aðeins endurtekið að á þessum árum og raunar þegar með útgáfu 1. árgangs Nýrra félagsrita 1841, tekur Jón forystuna í landsmálastarfi Íslendinga. Hér þarf svo ekki að rifja það upp að Jón Sigurðsson var kosin alþingismaður fyrir Ísafjarðarsýslu 13. apríl 1844 með 50 af 52 greiddum atkvæðum og jafnan endurkjörinn meðan honum entist líf.

Það sem hér hefur verið sagt varðar sitthvað sem snertir endurreisn Alþingis og Jón Sigurðsson. Mig langar, í síðari hluta máls míns, til að tengja þessa atburði sögu Danmerkur á þessu tímасkeiði og nokkuð áfram og spyrja, hvort í Danmerkursögunni megi leita skýringa á því hvernig mál þróuðust, er Ísland vörðuðu.

Hið danska konungsríki hafði í nokkur hundruð ár verið allstórt. Það skiptist í hina eiginlegu Danmörku, Noreg, Slésvík og Holtsetaland, Færeyjar, Ísland og svo frá því á 18. öld Grænland. Napoleonstyrjaldirnar leiddu til mikilla hörmunga í konungsríkinu, t.d. lögðust af siglingar til Íslands og verslunarviðskiptin beindust til Englands. Í lok styrjaldanna 1814-1815 varð konungur að afsala sér Noregi og mjög alvarlegt kreppuástand ríkti í dönsku efnahagslífi allt fram yfir 1830. Í styrjaldarlok var komið á þýsku ríkjasambandi og Holtsetaland var af sögulegum ástæðum hluti þess. Það var Slésvík hins vegar ekki, en þessi tvö hertogadæmi innan danska ríkisins, sem voru auðugustu hlutar þess, höfðu þó verið með eins konar sameiginlega fylkisstjórn um langa hríð. Í Holtsetalandi var töluð þýska og það

tungumál sótti á í Slésvík. Efnahagsleg tengsl við Hamborg voru sterk. Danakonungur var sem hertogi í Holtsetalandi skuldbundinn til að setja á stofn svokallað stéttapíng í þessum landshluta. Öllu var þó slegið á frest um skeið og stóð svo allt til 1830. Þá reið Júlíbyltingin yfir Mið-Evrópu, Frakkakonungur flúði land og ólga varð í Prússlandi og öðrum þýskumælandi ríkjum. Í Danmörku sá Friðrik 6. og ráðgjafar hans þann kost vænstan að ákveða stofnun stéttapínga, ekki aðeins í Holtsetalandi heldur einnig í Slésvík, Jótlandi og á dönsku eyjunum. Stéttapíngin urðu fjögur. Þau komu saman annaðhvort ár og til þeirra var kosið, þó að kosningarétturinn væri ekki almennur. Íslendingar kusu ekki en stjórnin í Kaupmannahöfn tilnefndi tvo menn til að vera fyrir þá á þíngi Eydana í Hróarskeldu.

Hin svonefnda endurreisn Alþingis var því stofnun fimmta ráðgjafarþingsins í ríki danakonungs, gerð að kröfu Íslendinga sem ekki vildu una því að vera aðeins eins konar aukaaðilar að stéttapíngi Eydana. Rétt um og eftir 1830 tók efnahagsástandið í danska ríkinu að batna, en á sama tíma skapaðist þjóðernisórói í hertogadæmunum og undir hann var kynnt frá Prússlandi.

Þá kom upp deila um ríkiserfðir. Friðrik 7., sem raunar kom ekki til ríkis fyrr en 1848, var barnlaus og því var haldið fram, allt frá 1837, að við andlát hans kæmu til framkvæmda aðrar ríkiserfðareglur í Holtsetalandi og jafnvel í Slésvík en í öðrum hlutum ríkisins.

Það voru deilurnar um stöðu hertogadæmanna sem urðu kveikjan að því sem síðan gerðist í danska ríkinu 1848-50. Í upphafi varð þrennt á stuttum tíma 1848. Hinn 20. janúar

andaðist Kristján konungur áttundi, í febrúar braust bylting út í París og andi hennar breiddist út austur á bóginn, og í þýsku ríkjunum lofuðu konungar og aðrir furstar frjálslegum stjórnarháttum. Í þriðja lagi gerðist það í danska ríkinu að á fundi í hinum þýskumælandi hluta var hinn 18. mars krafist frjálslyndra stjórnskipunarlaganna fyrir Holtsetaland og Slésvík í sameiningu. Þetta leiddi til andmælaöldu í Kaupmannahöfn og það var til að mótmæla skilnaðarhugmyndum hinna þýskumælandi þegna konungs sem farin var mikil kröfuganga að konungshöllinni 21. mars. Þá var það sem Friðrik 7. gerði sér lítið fyrir og sagði eitthvað á þá leið, að óþarft væri að krefjast þess að hann setti stjórnina af því að það væri þegar gert. Hann afsalaði sér einveldinu og kallaði saman stjórnlagabing, þar sem Jón Sigursson sat ásamt 4 öðrum Íslendingum. Þingið samþykkti stjórnarskrá sem gekk í gildi 5. júní 1849. En þá stóð svo á í ríkinu, að blóðug styrjöld hafði staðið milli þýskrar bráðabirgðarstjórnar fyrir hertogadæmin sem sett hafði verið á fót í Kiel vorið 1848, og stjórnarinnar í Kaupmannahöfn. Danski herinn var sterkari en her hertogadæmanna, en um skeið leiddu afskipti Prússa til þess að hallaði á konungsmenn. Þá þótti Rússum nóg komið og jafnvel Prússakonungi sjálfum. Endaði þetta allt með dönskum sigri 1850. Þess má geta, að einhverjir íslenskir sjálfboðaliðar börðust í konungshernum m.a. Jón Thoroddsen síðar sýslumaður og skáld.

Í hinni þýsku vakningu innan danska ríkisins sem leiddi til stríðsins 1848-1850 var ekki látið við það sitja að benda á tungmál og þjóðmenningu hins þýskumælandi fólks. Þetta var ekki nóg eftir viðhorfum um miðja 19. öld til að rökstyðja

sjálfstæðiskröfur. Söguleg eða öllu fremur réttarsöguleg rök voru sett fram. Þau vörðuðu uppruna Holtsetalands og Slésvíkur sem sjálfstæðra landsvæða og þróunina að því er varðaði stöðu þeirra gagnvart konunginum í Kaupmannahöfn. Þessar kenningar, sem voru æði flóknar í sumum atriðum, höfðu þau áhrif á Jón Sigurðsson að hann mótaði hina alþekktu kenningu sína sem flestir hér á landi tóku góða og gilda sem grundvöll sjálfstæðiskrafna Íslendinga. Kenningin í hotskurn var þessi: Með gamla sáttmála gengu Íslendingar Noregskonungum á hönd, en sögðu sig ekki undir völd annarra í norska ríkinu. Með erfðahyllingunni í Kópavogi 1662 játuðu Íslendingar einveldi konungs. Þegar konungur afsalaði sér einveldinu 1848 fengu Íslendingar valdið til sín aftur. Íslandsmál voru ekki hluti danskra ríkismálefna og landið var ekki óaðskiljanlegur hluti danska ríkisins t.d. gilti stjórnarskráin frá 1849 ekki á Íslandi.

Danska stjórnarskráin frá 1849 gilti ekki í hertogadæmunum. Stéttapíngin héldust þar um skeið eftir það ár. Satt að segja var það óvissuástand sem skapaðist hér á landi eftir slit þjóðfundarins með sögulegum og alkunnum hætti 9. ágúst 1851 ekki verra en það sem ríkti í hertogadæmunum eftir 1849. Hér er ekki ástæða til að rekja þróunina að þessu leyti, tilraunir til að losna við Holtsetaland en halda Slésvík og loks styrjöld Prússa og Dana 1864, sem lauk með friðarsamningum um haustið þar sem bæði Holtsetaland og Slésvík voru innlimuð í Prússland. Stjórnarskráin um hin sérstöku málefni Íslands frá 1874 kvað í sjálfu sér ekki á um flóknari valdskiptingu Alþingis og danska þingsins en dæmi voru til úr öllu því stjórnlagamoði

sem reynt var að festa í sessi í ríki Danakonungs 1849-64 meðan enn var barist við að varðveita einingu ríkisins eða a.m.k. að halda í Slésvík. Þegar svo kom að því eftir lok fyrri heimstyrjaldarinnar 1918 að Dönum gafst færi á að fá á ný hluta Slésvíkur, voru það ekki réttarsöguleg rök heldur þjóðaratkvæðagreiðsla sem var látin ráða hinum nýju landamærum.

Ég hóf mál mitt með því að minna á að fyrir 3 mánuðum voru 150 ár frá hinni svonefndu endurreisn Alþingis. Ég dró í efa að eðlilegt væri að nota orðið endurreisn. Það skiptir þó litlu. Aðalatriðið er, að með Alþingisnafninu tengdist hin nýja fulltrúasamkoma dýrmætum sögulegum arfi. Hitt skiptir meiru, að sjálfstæðisbaráttan, aðdragandi hennar og sá aldarfjórðungur í upphafi hennar, er Jón Sigurðsson réð ferðinni af Íslendinga hálfu, mótaðist í ríkum mæli af stjórnmálaatburðum og stjórnmálaviðhorfum í Danmörku á þessum tíma. Jón Sigurðsson var stjórnmálamaður í þess orðs eiginlegu nútímamerkingu, vel má segja fyrsti íslenski stjórnmálamaðurinn. Hann vildi þoka málum áleiðis og honum tókst það. Í útvarpsþætti nýlega ræddi ungur bókmenntafræðingur, Árni Sigurjónsson, um mælskulistina og tók dæmi úr ræðum um Jón Sigurðsson. Rifjaði hann upp að tveir stjórnmálamenn, sem við mörg munum, Ásgeir Ásgeirsson og Ólafur Thors, gáfu Jóni Sigurðssyni konungsnafn. Þegar fréttin um andlát Jóns og Ingibjargar konu hans birtist í Þjóðólfi í febrúar 1880, var fyrirsögnin þessi: Jón Sigurðsson forseti Íslendinga, er andaður. Slík var virðingin sem Íslendingar hafa borið fyrir manninum, sem fæddist á þessum stað fyrir 182 árum. Af honum má margt læra, þar á

meðal það að framfarasóknin skilar árangri þegar mið er tekið af því sem er mögulegt með tilliti til aðstæðna heima og erlendis og höfð að leiðarljósi þau viðhorf og hugsjónir sem ríkjandi eru í okkar heimshluta.

Vegna forfalla Þórs Vilhjálmssonar mun sonur hans, dr.
Helgi Þórsson, lesa ræðuna.